

**ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՒ
ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ**

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ
armyegh@yahoo.com

Թ-Ժ. դարերում ձեւաւորուեց այսպէս կոչուած վրացական թագաւորութեան պետական գաղափարախօսութիւնը: Այդ գործընթացը տեղի ունեցաւ Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գաւառում, իսկ այն սկսողներն ու յաջողութեամբ զարգացնողներն՝ 774-775ի հայոց ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ այնտեղ հաստատուած Բագրատունիներն էին¹: Յետագայ դարերում Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան տիրել նաեւ Վիրքին, Աբխազաց (Եգերաց) թագաւորութեանը եւ Կախէթին: Վրացական թագաւորութիւնը (ամբողջական եւ մասնատուած վիճակում) գոյատեւեց մինչեւ ԺԹ. դարի սկիզբ, երբ վերացուեց Յարական Ռուսաստանի կողմից:

**ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՃԻՒՂԻ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿՂԱՐՋՔՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՏԻՐՈՅԹՆԵՐԸ**

ԺԳ. դարի պատմիչ Վարդան Վարդապետը հաղորդում է, որ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ դրան մասնակցած Բագրատունիները՝ փախչելով արաբների վրէժնդրութիւնից, հեռացան իրենց տիրոջ թնեւրից եւ ապաստանեցին Կղարջքում: Ըստ պատմիչի՝ Կղարջք հեռացած Բագրատունին եղել է Վասակը՝ Հայոց Իշխան Աշոտ Բագրատունու (732-748) որդին²: Կղարջքի (այսպէս կոչուած «Վրաց») Բագրատունիների ծագման մասին կարեւոր յիշատակութիւն է պահպանուել Մեծփեցու երկում. «[Բագրատունիները] քազաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց...եւ ի նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացօք ճշմարտութեանն եւ հաւատովքն քաղկեդոնիկ»³:

Քարթլիի Մատեանը հաղորդում է, որ Վասակի որդի Ատրներսեհը տիրում էր Շաւշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (էգր կամ Աճարա), Սամցխէին, Ստորին Տայքին եւ Ասիսփորիին (իմա՝ Արսեաց Փոր)⁴: Ըստ Դաւիթի որդի Սմբատի՝ Ատրներսեհի որդի Աշոտ Կուրապաղատը (մահ. 826), որին Բիւզանդիայի կայսրը կուրապաղատի կոչում էր շնորհել⁵, իշխում էր միայն «Շաւշքի եւ Կղարջքի վրայ»⁶: Այնուհետեւ, հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրոջներն էին Շաւշքը, Կղարջքը եւ Նիգալը⁷: Այն, որ Աշոտ Կուրապաղատի իշխանութիւնը տարածւում էր միայն Կղարջքի եւ հարեւան որոշ շրջանների վրայ, ցոյց են տալիս նաեւ Ժ. դարի վրաց մատենագիր Գէորգի Մերչուլի հաղորդումները: Ըստ նաև Կղարջքի հոգեւոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու ողջ եկեղեցա-

չինական գործունէութիւնը, որը հովանաւորում էր Աշոտ Կուրապաղատի կողմից, ամփոփւում էր միայն Կղարջքով⁸: Աբխազաց թագաւորին նկարագրելով Կղարջքի Կուրապաղատութեան վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնաւորապէս պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագաւորութեանը Ղաղոյ Լեռներով (Մոսքական Լեռների շրջանում), իսկ միւս կողմից՝ շրջապատուած են Շաւշքի մեծ գետերով⁹:

Փաստորէն Ատրներսեհից յետոյ Կղարջքի Բագրատունիների տիրոյթները զգալիորէն կրճատուել էին: Մեր կարծիքով, իրադրութիւնը զարգացել է հետեւեալ ձեւով: 775ին երբ ճնշուեց ապստամբութիւնը Հայաստանում, Տայքին տիրող Մամիկոնեանները ծանր հարուած ստացան եւ դրանից յետոյ այլեւս ուշքի չեկան: Երբ Վասակ Բագրատունին իր որդի Ատրներսեհի հետ 775ին գաղթեց Կղարջք¹⁰, Բագրատունիները Տայքին դեռեւս չէին տիրում: Այն գտնւում էր անտէր վիճակում: Վասակի եւ Ատրներսեհի՝ Տայքի հիւսիսարեւմտեան անմատչելի շրջաններում, այսինքն՝ Պարխարեան Լեռների շրջանում գտնուող Տայքի Արսեաց Փոր գաւառում հաստատուելն այդ առումով հասկանալի է: Բայց երբ հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ժառանգական իրաւունքով տիրեց Տայքին¹¹, Վասակը եւ Ատրներսեհը քաշուեցին Կղարջք: Այդ պատճառով ո՛չ Աշոտ Կուրապաղատը եւ ո՛չ էլ, ինչպէս կը տեսնենք, նրա որդիները Տայքի որեւէ հատուածի չէին տիրում: Ինչ վերաբերում է Ստորին Տայքին, ապա այն Տայքի ամենահիւսիսային՝ Կղարջքի սահմանին գտնուող Կարնի-Տայս (Տասու-Կարի) բնակավայրի (Թարգմանաբար՝ Տայքի դուռ) շրջակայքի եւ Կղարջքի մի մասի (Արտանուջ բերդով) ընդհանրական անուանումն է¹²: Ըստ Ղեւոնդ պատմիչի՝ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ ստեղծուած անելանելի իրավիճակից մղուած՝ 789ին Ամատունիները եւ որոշ այլ նախարարներ՝ 12,000 ժողովրդով, հեռացան իրենց տիրոյթներից եւ հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»¹³: Այս վկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տայքի հիւսիսային Կող Գաւառը ոչ մի առնչութիւն չունէր «վրաց սահմաններ»ի հետ¹⁴: Եթէ Վասակն արդէն հեռացել էր Կղարջքի կողմերը 775ին կամ դրանից քիչ անց, ապա 789ի դրութեամբ Կող Գաւառը՝ ըստ Ղեւոնդի, ինչպէս նաեւ ամբողջ մնացեալ Տայքը դուրս էին նրա տիրոյթներից: Պատմիչի ընկալմամբ «վրաց սահմաններ» հասկացութիւնը նոյնանում է Արաբական Խալիֆայութեան Արմինիա վարչական շրջանի Երկրորդ Արմինիա միաւորին, որն ընդգրկում էր նաեւ Գուգարքի մի մասը: Այդ պատճառով էլ Կող Գաւառից հիւսիս գտնուող Գուգարքի Կղարջք Գաւառը յիշատակւում է «վրաց սահմաններ»ում: Այստեղ, կարծում ենք, կայ նաեւ երկրորդ եւ, մեր կարծիքով, գլխաւոր ընկալումը՝ վրացադաւան բնակչութեան առումով: Այս հարցին դեռ կ'անդրադառնանք:

Թ. դարի սկզբին աշխուժ գործունեություն է ծավալում Կղարջքի Աշոտ Կուրապաղատը: Վարդան Վարդապետը տեղեկացնում է, որ «...տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդոյ Ատրներսեհի որդոյ Վասակայ, որդոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ գերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան»: Աշոտը սկզբում «տիրեաց ի Կղարջաց մինչեւ ի Տփլիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»¹⁵: Այսինքն՝ Աշոտը տիրում էր Գուգարքի Կղարջք Գաւառին, որտեղից էլ սկսեց Գուգարքի արեւելեան մասի նուաճումը¹⁶: Ուստի եւ յստակօրէն նշուած է՝ «Կղարջքից մինչեւ Տփլիս»:

Այնուհետեւ, Աշոտ Կուրապաղատին յաջողուեց զբաղեցնել Վիրքի՝ մինչեւ Քասն Գետն ընկած հողերը¹⁷: Սակայն նա բախուեց Տփղիսի Ամիրայտութեանը, պարտութիւն կրեց ու նահանջեց Կղարջք՝ ամրանալով Արտանուջ բերդում¹⁸:

Վերեւում տեսանք, որ Կղարջքում հաստատուած Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիւս այլ շրջանների, նաեւ Սամցխէին, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ Կուրապաղատի տիրոջթներից: Սակայն, վրաց մատենագիր Վախուշտ Բագրատիոնը, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրոջթներին, մասնաւորապէս, Սամցխէն յիշատակում է որպէս Բագարատի տիրոջթն¹⁹: Յայտնի է, որ Սամցխէում գտնուող երեք բերդ՝ Օձրխէն, Ջուարիսցխէն եւ Լոմսիանիթան կառուցուել էին Աշոտ Կուրապաղատի միւս որդու՝ Գուառամ Բագրատունու կողմից²⁰: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխէի՝ Աբխազաց Թագաւորութեանը յարակից հատուածը՝ վերոյիշեալ երեք բերդերով, մտնում էր Գուառամ Բագրատունու տիրոջթների մէջ:

Ուստի՝ կարող ենք արձանագրել, որ՝

ա. Տայքը 774-775ի ապստամբութիւնից քիչ անց կցուել է Աշոտ Սասկերի տիրոջթներին,

բ. Կղարջքի Բագրատունիների տիրոջթները Ը. դարի վերջին ամփոփուել են միայն Կղարջքով եւ հարեւան որոշ շրջաններով,

գ. «Վրաց սահմաններ» արտայայտութիւնը վերաբերում է Տայքից հիւսիս տեղաբաշխուած հայկական, բայց վրացադաւան շրջաններին:

Աշոտ Կուրապաղատից յետոյ իրենց տիրոջթները սկսեցին ընդարձակել նրա որդիները: Ըստ Քարթլիի Մատեանի, 881ի հայ-աբխազական բախումից որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ Կուրապաղատի որդի Գուառամը տիրել էր Ջաւախքին, Թուեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին եւ Արտահանին, որից յետոյ իր տիրոջթները բաժանել էր եղբայրներին՝ Ատրներսեհի եւ Բագարատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ գիջել Արաբական Նախիֆայտութեան Արմինիա վարչական շրջանի Իշխանաց Իշխան Աշոտ Բագրատունուն²¹: Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ Աշոտի որդիներից Բագարատը տիրում էր Քարթլիին եւ Սամցխէին, Ատրներսեհը՝ Կղարջքին, իսկ Գուառամը՝ Ջաւախքին, Թուեղքին ու Աշոցքին եւ Հա-

յաստանի որոշ հատուածները²²: Կղարջքի Բագրատունիները՝ այսչափ ընդարձակուելը պատահական չէր: Խնդիրն այն է, որ հայոց թագաւոր Աշոտ Ա-ի մի քոյրն ամուսնացած էր ապագայ «Վրաց» թագաւոր Ատրնէրսէհի պապի՝ Բագրատի²³, իսկ միւսը՝ Գուառամի հետ²⁴: Ակնյայտ է որ վրացական երկու աղբիւրների վերոյիշեալ տեղեկութիւնների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Արտահանը, Աշոցքը եւ Տաշիրքը Հայ Բագրատունիների տիրոյթներ էին: Յաւելենք, որ, քարտեզագրելով Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկութեան մէջ նշուած երեք եղբայրներին պատկանող գաւառները, տեսնում ենք, որ Ատրնէրսէհը տիրում էր բուն Կղարջք Գաւառին, Գուառամը՝ հարաւ-արեւմուտքից հիւսիս-արեւելք տեղաբաշխուած Արտահանին, Ջաւախքին, Աշոցքին, Թուրքիին, ինչպէս նաեւ Ջաւախքի արեւելքում գտնուող Տաշիրքին, իսկ Բագրատի տիրոյթը՝ Վերին Քարթլին կամ Սամցխէն, հիւսիսում սահմանակցում էր Աբխազաց թագաւորութեանը, արեւմուտքում՝ Ագարին, հարաւում՝ Գուառամի տիրոյթներին, իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ Շաւշքին: Ամենայն հաւանականութեամբ, Բագրատի տիրոյթ «Քարթլին»ն վերաբերում էր Ագարին եւ Շաւշքին, իսկ Բագրատի տիրոյթները Տաշիրքի բաժանուած էին Գուառամի հողերով: Բացի այդ, վրացական աղբիւրներում երեք եղբայրների տիրոյթների մէջ Տաշիր որեւէ հատուած յիշատակուած չէ: Յաւելենք նաեւ, որ Գուառամի եւ Նասրի տիրոյթները 881 եւ 888ին հայ-աբխազական բախումներում նրանց կրած պարտութիւնից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, անցան Իշխանաց Իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁵: Ըստ Նիկողայոս Ադոնցի՝ միայն Սմբատ Ա-ի մահից յետոյ է, որ Կղարջքի թագաւոր Ատրնէրսէհը կարողացաւ մուտք գործել Տաշիր²⁶:

ԿՂԱՐՋՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱԻԱՆԱՆՔԸ

Գտնուելով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի արեւմտեան հատուածում՝ Կղարջքը ի սկզբանէ ունէր հայ բնակչութիւն²⁷: Սակայն, երբ աստիճանաբար Կղարջք ներթափանցեց քաղկեդոնականութիւնը, նոր իրավիճակ ստեղծուեց: Վրացական աղբիւրների հիման վրայ հետազօտելով իրավիճակը Կղարջքում՝ Մաուր եկել է այն համոզման, որ նոյնիսկ Ժ. դարի կէսերին վրացերէնը Կղարջքում բնակչութեան լեզու չէր, այլ օգտագործուում էր միայն եկեղեցական արարողութիւններում²⁸: Պէտք է նշել, որ քաղկեդոնիկ հայերը, դատելով տարբեր տեղեկութիւններից, եկեղեցական արարողութիւնները յաճախ կատարում էին հայերէն: Այդ է փաստում Ժ. դարի հայերէն աւետարանը՝ գտնուած Թորթոմ Գետի հովտի Վիհիկ գիւղից²⁹: Բացի այդ, Նիկոն Սեւսարեցու Տակախոյնում (ԺԱ. դար) պահպանուել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ քաղկեդոնիկներին: Վերջիններս կոչւում են ծաթեր: Ասում է, որ նրանք եկեղեցական արարողութիւնները կատարում էին հայերէն³⁰:

Ըստ Մառի՝ Կղարջքի բնակչութեան լեզուն հայերէնն էր³¹։ Այնուհետեւ Մառը, խորացնելով իր դիտարկումները եւ հիմնուելով վրացական աղբիւրների վրայ, նշում է, որ Թ.-Ժ. դարերի վրաց հոգեւորականները Կղարջքում շրջապատուած էին քաղկեդոնիկ հայ բնակչութեամբ³²։ Բացի այդ, որոշ տուեալների համաձայն, Կղարջքում՝ Արտանուջի անմիջական մօտերքում գտնուող Տանձոտ բնակավայրում, ԺԱ. դարի կէսերին (1059ին) բնակւում էին առաքելական հայեր³³։ Դատելով Մերչուլի հաղորդումներից՝ Կղարջքի այլ հատուածներում էլ կային առաքելական հայեր։ Հենց նրանց մասին է հարցնում Կղարջքի Օպիգա Վանքի վանահայրը Խանձթեցուն, թէ արդեօք պէ՞տք է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադաւանների) զաւակին, եթէ նա ցանկանում է դառնալ ուղղափառ։ Խանձթեցին պատասխանում է, որ Պօղոս առաքեալն էլ սխալ էր համարում նրանց, որոնք իրենց կոչում են առաքեալների անուններով (նկատի ունի՝ հայադաւանների՝ առաքելական կոչուելը)։ Հերետիկոսները, ըստ Խանձթեցու, հեռացել են մայր՝ կաթողիկոսական եկեղեցուց, եւ նրանց զաւակներին հարկ է կնքել³⁴։ Վերոյիշեալը ցոյց է տալիս, որ նոյնիսկ Կղարջքի Կուրապաղատութիւնը խնդրոյ առարկայ չըջանում չունէր ամբողջութեամբ վրացադաւան դիմագիծ։

Ըստ Պարոյր Մուրադեանի՝ շատ յաճախ, երբ տեղի բնակիչներն իրենք իրենց կոչում են կամ այլոց կողմից կոչւում վրացի, վերջինիս տակ հասկանում են վրացադաւանութիւնը³⁵։ Անդրադառնալով Տայքի եւ Կղարջքի քաղկեդոնիկ հայերին՝ Յարութիւնովան նշում է, որ, լինելով քաղկեդոնիկներ՝ նրանք պէտք է մտնէին սահմանակից Վիրքի քաղկեդոնիկ եկեղեցու կազմի մէջ։ Կղարջքում եւ Տայքում եկեղեցական արարողութիւնների լեզուն դառնում է վրացերէնը, իսկ այդ արարողութիւնների համար անհրաժեշտ հայերէն գրականութիւնը՝ թարգմանւում վրացերէն։ Աստիճանաբար, Կղարջքի հայերը տեղ-տեղ սկսում են խօսել վրացերէն, տեղ-տեղ էլ՝ խառը՝ «վրացահայերէն»։ Հայ քաղկեդոնիկները սկսում են իրենց անուանել այն ժողովրդի անունով, որից ընդունել էին քաղկեդոնականութիւնը՝ յոյներ կամ վրացիներ։ Միեւնոյն ժամանակ, «հայ» բառը սկսում է ընկալուել որպէս «միաբնակ» հասկացութեան հոմանիշ³⁶։

Այն՝ որ վրացի էին կոչւում նաեւ քաղկեդոնիկ հայերը, ցոյց է տալիս նաեւ Սամշուլդէի շրջակայքի՝ «Վրաց դաշտ» անուանումը։ Ամե-նայն հաւանականութեամբ, «Վրաց դաշտ»ը նոյնական էր Կուր Գետի միջին հոսանքի՝ Տփղիսից արեւմուտք ընկած հովտին։ Ըստ Ուխտանէս Եպիսկոպոսի՝ Վրաց դաշտը տարածւում էր հայոց եւ վրաց սահմանին³⁷, իսկ ըստ Աշխարհացոյցի՝ այդ սահմանը Կուր Գետն էր (Վիրքը տարածւում է «մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն»)՝ Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «...Դաւիթ [Անհողին] ...ունի զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի զՇամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն...»³⁹, իսկ

այնուհետեւ, որ հայոց Գագիկ թագաւորը «զնաց զօրօք ի Տաշիր, շրջան առեալ ընդ Շամշուլտ եւ ընդ Վրաց դաշտ»⁴⁰: Այն՝ որ Վրաց կոչուող դաշտի մաս էր համարուում Տաշիրքի հիւսիսային հատուածը՝ Սամշուլդէով, կարեւոր հետեւութիւն է ծնում: Նոյն այս տարածքները վրացիները Սոմխէթ (իմա՝ Հայք) էին կոչում⁴¹: Ամենայն հաւանակա- նութեամբ, հայերը այն Վրաց դաշտ էին կոչում այնտեղ բնակուող հա- յերի մի մասի՝ վրացադաւան լինելու պատճառով⁴², իսկ վրացիները, քա- նի որ նրանք հայ էին, երկրամասն անուանում էին Սոմխէթ:

Սկզբնաղբիւրներում պահպանուած որոշ յիշատակութիւններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Կղարջի Բագրատունիները (կամ նրանց մի մասը) Թ. դարի ընթացքում դեռեւս քաղկեդոնական չէին: Ստեփանոս եւ Ներսէս Մեծոփեցիների անուանով մի ձեռագրի տեղեկութիւնների հա- մաձայն՝ Կղարջի Բագրատունիները Հայաստանից «զնացին ի մեջ Վրաց եւ եղեմ ցնցա թագաւոր եւ յետոյ եղեմ քաղկեդոնիկ [ընդգծումը մերն է - Ա.Ե.]»⁴³: Հայ իրականութեան մէջ քաղկեդոնիկ հայերի գոյու- թիւնն այնքան ցաւոտ խնդիր էր, որ պատմիչը հարկ է համարել յիշա- տակել Կղարջի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնական դառնալու իրո- դութիւնը, ըստ որում՝ ճշգրտելով, թէ յատկապէս երբ է դա տեղի ունե- ցել: Պատմիչը ներկայացնում է իրերայաջորդ երեք իրողութիւն.

ա. Բագրատունիները Կղարջք են տեղափոխուել Հայաստանից,

բ. Այդ ճիւղի ներկայացուցիչները դարձած են վրաց թագաւորներ,

գ. Նրանք այդուհետ դարձել են քաղկեդոնական:

Կղարջի Բագրատունիների՝ սկզբում «Վրաց» թագաւոր եւ միայն յետոյ քաղկեդոնական դառնալու մասին տեղեկութիւնը կարեւոր հե- տեւութիւններ է ծնում, որովհետեւ յայտնի է, որ Աշոտ Կուրապաղատի թոյլատուութեամբ եւ աջակցութեամբ քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարութիւնը Կղարջքում Թ. դարի առաջին կէսին մեծ չափեր էր ընդունել⁴⁴: Յայտնի է նաեւ, որ Աշոտ Կուրապաղատի որդիներից Գու- առամը ընդդիմանում էր եղբոր՝ Բագարատի կողմից հովանաւորուող քաղկեդոնիկ խանձթեցու հոգեւոր իշխանութեանը⁴⁵: Պէտք է նշել, որ Աշոտ Կուրապաղատի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարա- րութիւնը հովանաւորելը միանշանակօրէն չի ցուցանում նրա՝ քաղկե- դոնիկ լինելը⁴⁶: Խնդիրն այն է, որ իրենց տիրոջթիւններից հեռացած Բագ- րատունիները Կղարջքում յայտնուել էին գերազանցապէս քաղկեդոնա- կան միջավայրում, որի հետեւանքով կամայ թէ ակամայ պէտք է թոյ- լատրէին, իսկ յետոյ նաեւ հովանաւորէին քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարութիւնը: Սակայն, այդ միջավայրն աստիճանաբար կլանել է նրանց, որը, եթէ հաւաստի է Ստեփանոս եւ Ներսէս Մեծոփեցիների յի- շատակութիւնը, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա.ի կողմից Կղարջի կուրա- պաղատ Ատրնեքսէին թագաւոր հռչակուելուց (899) յետոյ, երբ, մաս-

նաևորապէս, 908ից սկսած, Կղարջքի Բագրատունիները հետզհետէ սկսեցին անկախանալ⁴⁷ :

Այսպիսով՝ Կղարջքի կուրապաղատները՝ «իշխան/թագաւոր Վրաց» կոչումը Վիրքին չէր վերաբերում, այլ պայմանաւորուած էր նրանց՝ հայկական վրացադաւան երկրամասերում իշխելու իրողութեամբ:

ՎԻՐՔԸ Թ. ԴԱՐՈՒՄ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Վիրքը Թ. դարի սկզբին գտնուում էր Տփղիսի Ամիրայութեան գերիշխանութեան տակ եւ սահմանային մի շրջան էր⁴⁸ : Աչոտ Կուրապաղատի օրօք Կղարջքի Կուրապաղատութեան զօրքը կարճ ժամանակով զբաղեցրեց Վիրքի՝ մինչեւ Քսան Գետն ընկած հողերը:

Աչոտ Կուրապաղատից յետոյ Վիրքին տիրելու փորձ կատարեց նրա որդին՝ Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատը (826-876): Արմինիայի ուստիկան Մուհամմադ Իբն Խալիդը (838-839) Տփղիսի ամիրա Իսհակի (833-853) դէմ պայքարում օգնութիւն ցուցաբերելու դիմաց նրան խոստացաւ Վիրքը⁴⁹ : Տիրելով Ուփլջսցիէին՝ ուստիկանի եւ կուրապաղատի զօրքերը շարժուեցին դէպի Տփղիս: Նրանց դէմ դուրս եկան Տփղիսի Ամիրայութեան եւ Ծանարաց Քորեպիսկոպոսութեան միացեալ զօրքերը⁵⁰ : Գոյութիւն ունեցող իրավիճակը պահպանուեց⁵¹ :

Ըստ արաբ աշխարհագէտ Մասուդիի, այդ իրավիճակը շարունակուել է մինչեւ Մուտաուաքքիլի խալիֆայութեան տարիները (846-861): Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Իսհակի իշխանութեան տակ էր Վիրքի մի զգալի մասը: Սակայն, 850ականների սկզբին, Բուղայի արշաւանքի շրջանում, Տփղիսի Ամիրայութիւնը ջախջախուեց, Վիրքում նրա դիրքերը խիստ թուլացան, իսկ ամիրայութեան սահմանները կրճատուեցին⁵² :

Բուղայի արշաւանքից յետոյ զօրանում է պայքարն Աբխազաց Թագաւորութեան, Ծանարաց Քորեպիսկոպոսութեան եւ Կղարջքի Կուրապաղատութեան միջեւ՝ անտէր վիճակում յայտնուած Վիրքին տիրելու համար: Այդ պայքարին շուտով խառնուում է նաեւ իշխանաց իշխան Աչոտ Բագրատունին, որը, ակնյայտօրէն, սպասում էր պատեհ առիթի: Առիթը շուտով ներկայացաւ, երբ Աբխազաց Գիորգի Ա. թագաւորը (861-868) նուաճեց Վիրքը եւ որոշ ժամանակով այն ենթարկեց իր գերիշխանութեանը⁵³ : Կղարջքի կուրապաղատները, Աբխազաց Թագաւորութեանը դիմակայելու համար, անհրաժեշտաբար, սկսում են յոյսը դնել իշխանաց իշխան Աչոտ Բագրատունու վրայ, որն էլ միջամտում է Վիրքի համար մղուող պայքարին: 881ի հայ-աբխազական բախման արդիւնքում Այսրկովկասում՝ ընդհանրապէս եւ Վիրքում՝ մասնաւորապէս, հաստատուեց հայկական գերիշխանութիւնը⁵⁴ :

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ ԵՒ ԿԿԱՐՋՔԻ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐԸ

Վարդան Վարդապետը հաղորդում է, որ հայոց թագաւոր Աչոտ Ա.ն «ընէ իշխան Վրաց զքեռորդի իւր, եւ ինքն կատարի ի Քրիստոս»⁵⁵ :

«Իշխան վրաց» արտայայտութիւնը, անկասկած, վերաբերում է Կղարջ-
քի Բագրատունիներին: Հենց այդ ժամանակ է, հայ Բագրատունիները
Կղարջքի Բագրատունիներին հռչակում են «Իշխան վրաց»: Ըստ որում,
«Իշխան վրաց» կոչումը նրանց տրուել է հայոց արքայի կողմից դեռեւս
այն ժամանակ, երբ նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին եւ շրջակայ
որոշ շրջանների⁵⁶: Ըստ Սուրէն Երեմեանի՝ Աշոտ Ա-ն եւ Սմբատ Ա-ն
աջակցում էին Կղարջքի իրենց ազգակիցներին՝ տիրելու Վիրքին⁵⁷:

Երբ Աշոտ Ա-ն 888ին արչաւանքի ելաւ արխագների, ալանների եւ
Նասր Բագրատունու կազմած դաշինքի դէմ, նրա հետ էր Կղարջքի Դա-
ւիթ իշխանի որդի Ատրներսեհը⁵⁸: Փաստօրէն, Կղարջքի իշխանն Աշոտ
Ա-ի վերջին տարիներին արդէն Ատրներսեհն էր, ուստի՝ սխալ է Ադոնցի
այն կարծիքը, թէ Աշոտ Ա-ն մահուանից առաջ «վրաց իշխան» է կարգել
Դաւիթին⁵⁹: Ադոնցի կարծիքի դէմ է իր իսկ կողմից Դաւիթ մահուան
թուագրումը 881ով⁶⁰: Այդ ժամանակ Աշոտ Ա-ն դեռ պաշտօնապէս թա-
գաւոր էր ճանաչուել Արաբական իսլամի ֆյոյոթեան եւ Բիւզանդական
Կայսրութեան կողմից, իսկ, ինչպէս տեսանք, Կղարջքի Բագրատունի
իշխանին Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել մահուանից առաջ: Վերո-
յիշեալ ճշգրտումը ցոյց է տալիս, որ Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել
Ատրներսեհ Բագրատունուն: Ըստ որում՝ «վրաց իշխան» արտայայ-
տութիւնը Վիրքին վերաբերել չէր կարող, քանի որ այն ոչ միայն Կղարջ-
քի կուրապաղատին ենթակայ չէր, այլ նոյնիսկ Կուրապաղատութեան
հետ ընդհանուր սահման չունէր: Ուստի, կարող ենք նշել, որ այդ ար-
տայայտութեան ներքոյ պէտք է հասկանալ Ատրներսեհի՝ վրացադաւան
բնակչութեամբ երկրամասերում իշխելու իրողութիւնը:

899ին Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ զնա [Ատրներսեհին - Ա.Ե.] թագա-
ւոր Վրաց աշխարհին եւ երկրորդ իւրոյ տերութեանն զնա հաստա-
ւաւ»⁶¹: Այս շրջանում Ատրներսեհի՝ «վրաց իշխան» հռչակուելու շրջանի
հետ համեմատ, Կղարջքի Կուրապաղատութեան սահմանների առումով
ոչինչ չէր փոխուել: Պէտք է եզրակացնել, որ նրա իշխանութիւնը տա-
րածւում էր Տայքի, Գուգարքի կենտրոնական գաւառների, Աբխազաց
Թագաւորութեան եւ Սամցխէի միջեւ: Դրանից բխում է, որ «Վրաց»
թագաւոր Ատրներսեհ Բագրատունին այդ ժամանակ տիրում էր միայն
Կղարջքին, Շաւշքին, Ագարին (Էգր) եւ Նիգալին:

906ին Սմբատ Ա-ն գերի վերցրեց Աբխազաց Կոստանդին Գ. թագա-
ւորին (893-922), սակայն յետոյ ազատ արձակեց: Դրա պատճառով
Կղարջքի Ատրներսեհ թագաւորը դաւադրութիւն կազմակերպեց հայոց
թագաւորի դէմ⁶²: Ըստ կաթողիկոս եւ պատմիչ Յովհաննէս Դրասխա-
նակերացու՝ երբ Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանը մահափորձ կազմակեր-
պեց Սմբատ Ա-ի դէմ, բայց անյաջողութեան մատնուեց, ամրացաւ
Կղարջքում⁶³: Շուտով Սմբատ Ա-ն արչաւեց Կղարջք եւ նուաճեց այն⁶⁴:
Ատրներսեհը ներում խնդրեց: Սմբատ Ա-ն ներեց նրան, բայց նրա որ-

դուն պատանդ պահեց իր մօտ՝ որպէս Ատրնեքսէի հաւատարմութեան գրաւական⁶⁵: Ատրպատականի ամիրայի յաջորդ արշաւանքի ժամանակ արդէն պատմիչը վկայում է, որ ամիրան հետապնդեց նահանջող Սմբատ Ա-ին, որը նահանջեց «մինչեւ յաշխարհ Վրաց...մինչեւ անկա-նէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց»⁶⁶: Այսինքն՝ «աշխարհ Վրաց»ը սկսում էր Կղարջքից, որը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի գա-լառներից էր եւ, միանշանակ է, որ «Վրաց աշխարհ»ի մաս էր համար-ւում բնակչութեան դաւանանքի պատճառով:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աշխարհագրական փոքրիկ միջավայր Կղարջքում իշխող Բագրա-տունիները մեծ նկրտումներ ունէին: Այդ նկրտումներն աւելի ցցուն դարձան, երբ Ատրնեքսէն թագաւորական թագ ստացաւ սկզբում Սմբատ Ա-ից, իսկ յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, Ատրպատա-կանի Եռսուտֆ Ամիրայից⁶⁷: Նրանց նկրտումների հիմնական թիրախ դարձան հարեւան վրացադաւան երկրամասերը եւ Վիրքը:

Ինչպէս նշուեց, յայտնուելով Կղարջքի գերագանցապէս քաղկեդո-նական միջավայրում՝ Բագրատունիները, հասկանալի է, անհրաժեշտա-բար պէտք է համարկուէին այդ միջավայրին: Տեսանք, որ նրանք վրա-ցադաւան դարձան: Քանի որ միջնադարում անկախութիւնը երբեմն կարող էր կապուած լինել սեփական եկեղեցու անկախութեան հետ, ա-պա Կղարջքի Բագրատունիները, որոնց՝ ռազմական կամ քաղաքական ճանապարհով Վիրքին տիրելու նպատակները տապալուել էին, սկսում են ամէն կերպ աջակցել վրացադաւան եկեղեցուն: Թ. դարի առաջին կէ-սին՝ Աչոտ Կուրապաղատի իշխանութեան շրջանից սկսած, լայն ծաւալ-ներ է ընդունում եկեղեցաշինութիւնը Կղարջքի Կուրապաղատութիւ-նում, որի սկզբնաւորողն այնուհետեւ Կղարջքի Կուրապաղատութեան հոգեւոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Դատելով Մերչուլի հաղորդումներից՝ Խանձթեցու կողմից Կղարջ-քի կուրապաղատութիւնում կառուցուել կամ վերակառուցուել են տասնեակ եկեղեցիներ⁶⁸: Այն պահին, երբ Խանձթեցին եկաւ Կղարջք, այստեղ բացի Օպրգայից որեւէ այլ գործող եկեղեցի չկար⁶⁹: Աչոտ Կու-րապաղատը Խանձթեցու մասին տեղեկացաւ իր իշխանների միջոցով⁷⁰: Կուրապաղատն իր մօտ հրաւիրեց նրան եւ նուիրեց բարեբեր վայրեր, այդ թւում՝ Շատբերդի շրջանը⁷¹:

Շուտով փորձ կատարուեց Կղարջքի հոգեւոր իշխանութիւնը տա-րածելու հարեւան վրացադաւան երկրամասերում, սակայն վերջիննե-րիս բնակչութիւնը հակադրուեց դրան: Խանձթայ Վանքի կառուցումից յետոյ Կղարջքի Անչա Վանքի շրջանում գտնուող գիւղերի բնակիչները յարձակուում են վանքի եւ նրա յարակից գիւղերի վրայ՝ թալանելու եւ

աւերելու նպատակով⁷²: Թէեւ փորձ է կատարուել այդ իրադարձութիւնը վերագրելու միջնադարապետական յարաբերութիւնների սրմանը⁷³, սակայն վերոյիշեալ փաստը, մեր կարծիքով, ցոյց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թւում՝ Անշա Վանքի շրջակայքում, չէին ընդունում Խանձթեցու հոգեւոր իշխանութիւնը: Ուստի, երբ Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել սեփական հոգեւոր իշխանութիւնը, ստացել է նման հակահարուած: Այդ հակահարուածը, հասկանալով Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումները, իրականացրել է Տփղիսի Սահակ Ամիրան՝ պաշտպանելով Անշա Վանքի եւ թեմի յատուկ կարգավիճակը վրաց եկեղեցու համակարգում: Նրա օգնութեամբ Անշայի եպիսկոպոս դարձաւ ոմն Յկիր, որը հաւաքեց Անշայի ժողովրդին եւ ուղարկեց քանդելու Խանձթայ վանքը: Այն անյաջողութեան մատնուեց միայն Յկիրի մահուան պատճառով⁷⁴:

Խանձթայ հոգեւոր իշխանութեանն ընդդիմանում էր նաեւ Գուռում Բագրատունին⁷⁵, ըստ որում՝ յաջողապէս: Խնդիրն այն է, որ Կղարջքում ծաւալուած եկեղեցաշինական աշխատանքներից յետոյ Կղարջքի հոգեւորականները փորձ կատարեցին իրենց հոգեւոր իշխանութիւնը տարածել հարեւան Սամցխէում, որի մի հատուածը, ինչպէս տեսնք, պատկանում էր Գուռում Բագրատունուն: Յատուկ այդ նպատակով այնտեղ ուղարկուեց քաղկեդոնիկ վանական Սերապիոն Ջարգմեցին, որը լայն գործունէութիւն ծաւալեց 860ականներին Բագրատ Կուրապաղատի օրօք (826-876)⁷⁶:

Ըստ վրաց մատենագիր Վասիլ Ջարգմեցու՝ Սամցխէի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգեւորականներին թշնամաբար էին ընդունում եւ արտաքսում իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք նոր էին մտել Սամցխէ եւ կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացաւ նրանց տեսնել իր տիրոջ/մներում եւ վտարեց⁷⁷: Սակայն, Սամցխէի միւս իշխաններից Գէորգի Չորչանեցին⁷⁸ նրանց հրաւիրեց իր մօտ եւ իր իշխանութեան մէջ գործունէութեան ազատութիւն տուեց⁷⁹: Գլխաւոր վանքը, որ Կղարջքի հոգեւորականները կառուցեցին Սամցխէում, Ջարգմայի վանքն էր⁸⁰: Սակայն, երբ Չորչանեցու մահից յետոյ նրա իշխանութեան մէջ երկպառակութիւններ սկսուեցին, հարցը կարողացաւ լուծել միայն Սամցխէի Ածղուր Վանքի հոգեւոր առաջնորդ Գէորգը, որը դրանից յետոյ կարողացաւ իր ձեռքը վերցնել Սամցխէի հոգեւոր ղեկավարութիւնը⁸¹: Ածղուր Վանքը Սամցխէի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը ինդրոյ առարկայ շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգեւոր իշխանութիւնից եւ աւելին՝ հակադրուում էր նրան: Դատելով Մերչուրի հաղորդումներից՝ կարեւոր նշանակութիւն ունէր Սամցխէի հոգեւորականների կարծիքը նոյնիսկ Վրաց կաթողիկոսի ընտրութեան հարցում⁸²: Սամցխէն՝ Ածղուրի Վանքի գլխաւորութեամբ, հակառակուում էր Խանձթայ հոգեւոր իշխանութեանը: Մասնաւորապէս, երբ քննարկուում էր Վիրքի

կաթողիկոս դարձած Արսէնի խնդիրը: Կղարջքի Բագրատունիներից Գուռուամը դժգոհ էր նրա՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից: Միեւնոյն ժամանակ, դրան կողմ էր խանձթեցին⁸³:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ վրացադաւան բնակչութեան շրջանում տարածուելու եւ իշխելու նկրտումները շուտով բանաձեւուեցին մի արտայայտութեամբ, որը լինելով հանդերձ խիստ կարեւոր եւ ներկայացնելով նրանց քաղաքականութեան թէ՛ հուսիւնը եւ թէ՛ նպատակալէտը, ըստ հարկի չի լուսաբանուել, թէեւ հիմք է հանդիսացել Բագրատունիների վրացական թագաւորութեան ստեղծման համար: Այն յաւակնում է, որ «Վրաստան է համարում [այն] ընդարձակ երկիրը, [այն ամբողջը], որտեղ եկեղեցական ծառայութիւնն իրականացում եւ բոլոր աղօթքները կատարում են վրացերէն լեզուով [ընդգծումը մերն է - Ա.Ե.]»⁸⁴: Հեղինակը Կղարջքի վրացադաւաններն էին. ստեղծման ժամանակը՝ Թ. դարի առաջին կէս: Փաստօրէն, Կղարջքի կուրապաղատների պատկերացրած «Վրաստան»ը չէր ստեղծուելու էթնիկ հիմքով, քանի որ թէ՛ ստեղծել ցանկացողները եւ թէ՛ վերջիններիս տուեալ պահին տիրապետած տարածքների բնակչութիւնը վրացական չէր: Ուստի՝ նրանց թագաւորութիւնն հուսիւնով ազգային թագաւորութիւն չէր լինելու, այլ իր սահմաններում ընդգրկելու էր վրացադաւան բնակչութեամբ շրջանները: Կղարջքի Բագրատունիները լաւ էին հասկանում, որ սեփական իշխանութիւնը (յետագայում՝ թագաւորութիւն) ազգակից Շիրակի ճիւղի իշխանութիւնից պէտք է տարբերուէր բնոյթով ու բովանդակութեամբ: Վերջինս սկզբում բնոյթով ազգային իշխանութիւն էր, իսկ 885ից սկսած՝ հանդէս եկաւ որպէս տէրութիւն՝ ընդգրկելով այլ երկրներ, որտեղ գերիշխում էին այլ դաւանանքներ:

Պէտք է նշել, որ Կղարջքի կուրապաղատների նպատակների իրականացման ճանապարհին կանգնած էր եւս մէկ քաղկեդոնական թագաւորութիւն՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներով: Խօսքն Աբխազաց թագաւորութեան մասին է, որը 906ին փորձել էր տիրել Վիրքին, սակայն ջախջախուել Սմբատ Ա.ի զօրքերից: Չորս ամիս Աբխազաց Կոստանդին Գ. թագաւորը գերի պահուեց, որը Ատրներսեհին յոյս ներշնչեց, որ ազատուել է գլխաւոր հակառակորդից: Երբ Սմբատ Ա.ն Կոստանդին Գ.ին ազատ արձակեց եւ, աւելին, օգնական զօրքով առաքեց իր թագաւորութիւնը՝ գահին վերատիրելու, Ատրներսեհը սկզբում դաւաճանեց իր տիրակալ հայոց թագաւորին, իսկ այնուհետ հպատակութիւն յայտնեց նրա թշնամի Ատրպատականի Եոսուֆ Ամիրային, որից էլ թագ ստացաւ⁸⁵:

Հռչակուելով «վրաց թագաւոր»՝ Ատրներսեհը եւ նրա յետնորդներն անշեղօրէն սկսեցին ծաւալուել դէպի Վիրք՝ աստիճանաբար կեանքի կոչելով դաւանանքի իմաստով համավրացական թագաւորութիւնը:

Ամփոփելով քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք նշել, որ․․

- ա. 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ Կղարջքում հաստատուած Բագրատունիները սկսեցին աստիճանաբար համարկուել նոր՝ քաղկեդոնական միջավայրում.
- բ. Կղարջքի Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին ու հարեւան որոշ շրջանների եւ բուն Վիրքից բաժանուած էին մի կողմից Սամցխէով, իսկ միւս կողմից՝ Բագարատ Կուրապաղատի դէմ հակառակ դիրք բռնած նրա եղբայր Գուառամի տիրոջթներով, որոնք վերջինիս մահից յետոյ անցան Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն.
- գ. Վիրքը Թ. դարի ընթացքում սկզբում գտնուում էր Տփղիսի Ամիրայութեան կազմում, իսկ Հայ Բագրատունիների տէրութեան շրջանում՝ վերջինիս կազմում.
- դ. Կղարջքի Բագրատունիներին «վրաց իշխան/թագաւոր» անուանումը տրուել է Շիրակի Բագրատունիների կողմից: Այդ անուանումը Վիրքի հետ մինչեւ Ժ. դարի կէսերը որեւէ առնչութիւն չունէր եւ պայմանաւորուած էր նրանց՝ Կղարջքի եւ հարեւան շրջանների վրացադաւան բնակչութեան շրջանում իշխելու իրողութեամբ.
- ե. Սկսած Աշոտ Կուրապաղատից՝ Կղարջքի Բագրատունիները փորձում են տարածուել դէպի Տփղիս՝ երբեմն Շիրակի Բագրատունիների, երբեմն արաբների, իսկ երբեմն էլ՝ Բիւզանդիոնի օգնութեամբ.
- զ. Թ. դարում Կղարջքի Բագրատունիներին գրեթէ չի յաջողուել սեփական տիրոջթներն ընդարձակել դէպի արեւելք, ուստի՝ քաղաքական իշխանութեան տարածման հարցում կրած պարտութիւնները Կղարջքի Բագրատունիներին մղել են դէպի Կղարջքի հոգեւոր իշխանութեան տարածման քաղաքականութիւնը, որը Թ. դարում թէեւ զգալի յաջողութիւններ չի արձանագրել, սակայն եղել է աւելի արդիւնաւէտ.
- է. Թ. դարի առաջին կէսին՝ Աշոտ Կուրապաղատի եւ նրա որդի Բագարատի օրօք, Կղարջքի քաղկեդոնականների միջավայրում սկսում է ձեւաւորուել «Վիրք/Վրաստան» հասկացութեան նոր էութիւնը, որը հիմք է դառնում վրացական թագաւորութեան ձեւաւորման համար.
- ը. Կղարջքում ձեւաւորուած «Վիրք/Վրաստան» հասկացութիւնն ունէր հոգեւոր բովանդակութիւն եւ ընդգրկում էր Այսրկովկասի վրացադաւան շրջանները.
- թ. Վրացական թագաւորութեան գաղափարախօսութիւնը ձեւաւորուել է Կղարջքի մեծաւ մասամբ վրացադաւան, սակայն հայկական միջավայրում՝ Կղարջքում հաստատուած եւ սեփական իշխանութիւն ստեղծելու հաստատակամ Բագրատունիների գլխաւորութեամբ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Վրացական պատմագրութեան մէջ ընդունուած է այն տեսակէտը, որ Թ. դարի վերջին ձեւաւորուած Բագրատունիների Վրացական թագաւորութիւնը սաղմնաւորուել է

- Կղարջբում եւ իբր՝ Տայքում: Վրացի գիտնականները փորձում են բացատել ոչ միայն Կղարջբի Բագրատունիների ազգակցական կապը Շիրակի Բագրատունիների հետ, այլեւ վերջիններիս դերակատարութիւնը Վիրքում: Կղարջբի (նաեւ Տայքի) բնակչութիւնը դիտարկւում է որպէս գերազանցապէս վրացական ազգաբնակչութիւն (S. Djanashya, *Ob Odnom Primere Iskajeniya Istoricheskoy Pravdei. Po Povodu Knigi N. Tokarskogo "Arkhitektura Drevnei Armenii"* (Պատմական ճշմարտութեան աղճատումաձ մի օրինակի մասին. Ն. Տոկարսկու «Հին Հայաստանի ճարտարապետութիւնը», գրքի առիթով), Թբիլիսի, 1947, էջ 9-22, Ocherki Istorii Gruzii, Tom II, Թբիլիսի, 1988, Gl. VI, «4 եւն»):
- ² Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 81-82:
- ³ Թովմայ Վարդապետի Մեծորեցոյ Պատմութիւն Հանկ-Թամուրայ Եւ Յաջորդաց Իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 19-20:
- ⁴ Matyane Kartlisa, Perevod, vvedeniye I Primechaniya M. Lordkipanidze (Մատեան Քարթլիսի), Թբիլիսի, 1976, էջ 28-29:
- ⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 77:
- ⁶ Sumbat Davitidisze, *Istoriya I Povestvovaniye O Bagradionakh*, Per. M. Lordkipanidze, (պատմութիւն եւ պատմուածք Բագրատիոնների մասին), Թբիլիսի, 1979, էջ 31:
- ⁷ Նոյն, էջ 31-32:
- ⁸ Georgi Merchule, "Jitie Sv. Grigoriya Khandziiskogo, Gruzinskii Text" Vvedenie, Izdanie, Perevod N. Marra, *Texte I Raziskaniya Po Armiano-Gruzinskoi Filologii, T. VII* (Վարքագրութիւն Ս. Գրիգորիա Խանձտիսկիի վրացերէն բնագիր, ներած., հրատ., թարգմ. Ն. Մարր, հայ-վրացական բանասիրութեան բնագրեր), Ս. Պետերբուրգ, 1911, գլ. X, XXVIII, XXXIV եւն.:
- ⁹ Նոյն, գլ. XXII:
- ¹⁰ Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր, Հտր. Ա.*, Երեւան, 2006, էջ 485: *Ըստ Տէր-Ղեւոնդեանի, այդ իրադարձութիւնը տեղի է ունեցել 775-784ին (A. Ter Ghevondian, Armeniya I Arabski Khalifat (Հայաստանը եւ Արաբական Խալիֆայութիւնը), Ժ., 1977, էջ 124):*
- ¹¹ Տայքը, ինչպէս նաեւ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացած Մամիկոնեանների եւ Կամսարականների միւս տիրոջները, ժառանգական իրաւունքով անցել էին Բագրատունիներին, քանի որ հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի մայրը Մամիկոնեան էր, իսկ Մամիկոնեաններն ապստամբութիւնից առաջ տիրում էին Տայքին (*Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106):* Վարդան Վարդապետը հաղորդում է. «Աշոտ եւ Շապուհ...գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք, եւ զգաւառն Տայոց» (*Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 76):*
- ¹² Ն. Ադոնց, *Երկեր, Հտր. Ե.*, Երեւան, 2012, էջ 387:
- ¹³ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 168-169:
- ¹⁴ Ս. Ջանաշյան փորձում է ցոյց տալ, որ Ղեւոնդի «հասանէր ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող» արտայայտութիւնը ցոյց է տալիս, որ Կող գաւառը մտնում էր Վիրքի մեջ (Djanashya, էջ 14-15): Այդ յիշատակութիւնը հակառակ իմաստ է արտայայտում եւ, բացի այդ, բերուած յիշատակութեան մէջ «Վիրք»ը բուն Վիրքից տարբերուող վարչաքաղաքական հասկացութիւն է:
- ¹⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 78:
- ¹⁶ Ադոնց, *Հտր. Ե.*, էջ 389:
- ¹⁷ Matyane Kartlisa, էջ 29:
- ¹⁸ Vakhushti Bagrationi, *Istoriya Tsarsva Gruzinskogo*, per. (Պատմութիւն վրացական թագաւորութեան, թարգմ.) N. Nakashidze, Թբիլիսի, 1976, էջ 187:

- ¹⁹ Նոյն, էջ 187:
- ²⁰ Matyane Kartlisa, էջ 32. նաև՝ Bagrationi, էջ 187-188:
- ²¹ Matyane Kartlisa, էջ 31:
- ²² Bagrationi, էջ 187:
- ²³ Ադոնց, *Երկեր, Հար. Ա.*, էջ 505:
- ²⁴ Matyane Kartlisa, էջ 31. նաև՝ Bagrationi, էջ 187:
- ²⁵ Արման Եղիազարեան, «Հայ-Ափրազական Պատերազմները Թ. դ. 80-ական Թուականներին Եւ Կղարջի Կիւրոպաղատութիւնը», *Բազմալէս*, 2009, էջ 187-192:
- ²⁶ Ադոնց, *Հար. Ե.*, էջ 391. նաև՝ Ա. Եղիազարեան, «Տայքի Իշխանութիւնը Հայ Բազրատունիների Տէրութեան Համակարգում», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2008, թիւ 3, էջ 197-208:
- ²⁷ Strabon, *Geografiya, V. 17 Knigakh (Աշխարհագրութիւն 17 գրքով)*, per. Statiya I Kommentarii G. Startanovskogo, (Թարգմ. բնագրի եւ ծանօթ.), Մոսկուա, 1964, XI, 14, 15: Յոյն աշխարհագէտը, պատմելով այն մասին, որ Հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորը (189-160 Ք. ա.) Մեծ Հայքի թագաւորութեանը միացրեց (իմա՝ վերամիաւորեց) մի շարք երկրամասեր, այդ թւում՝ նաև Գուգարքը (Կղարջքով), կազմաւորեց մի թագաւորութիւն, որտեղ բոլորը միալեզու էին (իմա՝ խօսում էին հայոց լեզուով):
- ²⁸ Merchule, գլ. XLIII:
- ²⁹ N. Marr, “Ob Armianskoy Ilyustrovannoy Rukopisi Iz Khalkedonitskoy Sredei”, *Kavkazskii Kulturnii Mir I Armeniya*, (Հայկական պատկերազարդ ձեռագրեր քաղկեդոնիկ միջավայրից), «Հայագիտական Մատենադարան», Երևան, «Գանձասար» Աստուածաբանական Կենտրոն, 1995, էջ 302-306:
- ³⁰ N. Marr, “Arkaun, Mongolskoye Nazvaniye Christian, V. Svyazi S Voprosom Ob Armanakh-Khalkedonitakh”, *Kavkazskii Kulturnii Mir I Armeniya (Արքայուն՝ մոնղոլների քրիստոնեաներին տուած անուանումը՝ հայ-քաղկեդոնիկների հարցի կապակցութեամբ)*, էջ 242-244. նաև՝ Վ. Յարութիւնովա, «Գրիգոր Պակուրեանը (Բակուրեանը) Եւ Պետրոսնում Վանք Հիմնելու Նրա Նպատակները», *Մառ Եւ Հայագիտութեան Հարցերը*, Երևան, 1968, էջ 173:
- ³¹ Merchule, էջ XVI:
- ³² Marr, “Arkaun”, էջ 228-230:
- ³³ Հրաչ Բարթիկեան, «Եւստաթիոս Բոյլիասի Կտակը (1059թ.) Որպէս Հայաստանի Եւ Վրաստանի Պատմութեան Կարեւոր Սկզբնաղբիւր», *Բանբեր Մատենադարանի*, 1960, թիւ 5, էջ 411-413:
- ³⁴ Merchule, գլ. LXXV:
- ³⁵ Պարոյր Մուրադեան, «Գրիգոր Բակուրեանի «Սահմանք»-ի Յունարէն Եւ Վրացերէն Խմբագրութիւնների Գնահատման Հարցի Շուրջ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1968, թիւ 1, էջ 103:
- ³⁶ Յարութիւնովա, էջ 170-173:
- ³⁷ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, *Պատմութիւն Հայոց Եւ Պատմութիւն Բաժանման Վրաց Ի Հայոց, Վաղարշապատ*, 1871, գլ. ԺԸ:
- ³⁸ «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ Յաւելուածովք Նախնեաց, Հրատ. Ա. Խուլքեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 28:
- ³⁹ Ասողիկ, էջ 256:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 279:
- ⁴¹ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 90:
- ⁴² Հնարաւոր է նաև, որ այս շրջանը Վրաց դաշտ կոչուէր այն պատճառով, որ ժամանակին Սասանեանների կողմից մտցուել էր Վրաց մարզպանութեան կազմի մէջ:

- ⁴³ Լեւոն Խաչիկեան, «Հայ Պատմագրութեան Անյայտ Էջերից», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1972, թիւ 4, էջ 239:
- ⁴⁴ Merchule, գլ. X, XXVIII, XXVIII եւն.:
- ⁴⁵ Նոյն, գլ. XLII:
- ⁴⁶ Սուրէն Երեմեանը կարծում է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն ընդունել են քաղկեդոնականութիւնը Թ. դարի սկզբից («Լիպարիտ Զօրավարը Եւ Նրա Նախորդները», Ն. Մառի Անուան Կաթինէտի Աշխատութիւններ, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1947, թիւ 2, էջ 108):
- ⁴⁷ Ադոնց, *Հար. Ե.*, էջ 391:
- ⁴⁸ ١٩٤٨، القاهرة، ١، معادن الجوهر، مروج الذهب، مسعودي، էջ 203-204:
- ⁴⁹ Matyane Kartlisa, էջ 29:
- ⁵⁰ Նոյն:
- ⁵¹ Նոյն:
- ⁵² مسعودي، I، էջ 203-204:
- ⁵³ Matyane Kartlisa, էջ 31:
- ⁵⁴ Եղիազարեան, «Հայ-Ափիազական», էջ 187-190:
- ⁵⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 86:
- ⁵⁶ Յ. Մարկուարտ, *Հայ Բագրատունեաց Ճիւղագրութիւնը, Մանթիւթիւններով, Գրեց Պրոֆ. Դկա. Յ. Մարկուարտ, Գերմաներէնէ Թարգմանեց Հ.Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138. նաեւ՝ Ադոնց, Հար. Ա., էջ 504:*
- ⁵⁷ Երեմեան, էջ 108:
- ⁵⁸ Matyane Kartlisa, էջ 31:
- ⁵⁹ Ադոնց, *Հար. Ա.*, էջ 505:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 504-505:
- ⁶¹ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Մ. Էմինի, Երեւան, 1996, էջ 188: Ատրներսէ՛ Բագրատունու թագադրութեան թուականի վերաբերեալ տես՝ Միքայէլ Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց, Հար. Բ.*, Երեւան, 1985, էջ 727. նաեւ՝ M. Brosset, *Histoire de la Georgie, I*, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des Sciences, 1849, էջ 273-279. նաեւ՝ Մարկուարտ, էջ 148 (ներգիր)։ նաեւ՝ Ադոնց, *Հար. Ա.*, էջ 501. նաեւ՝ Մ. Ճանաչեան, *Դաւիթ Կիւրապաղաս (Պատմական Ուսումնասիրութիւն)*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972, էջ 13-14. նաեւ՝ C. Toumanoff, “The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century”, *Le Museon, LXXIV*, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 21-25. նաեւ՝ S. Eremian, “Prisoedineniye Severo-Zapadnikh Oblastei Armenii K Vizantii V. XI Veke”, (*Հայաստանի Հիւսիս-արեւմտեան երկրամասերի միացումը Բիւզանդիոնին ՏԱ.դ.*), *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1971, թիւ 3, էջ 5, ծանօթ. 7. նաեւ՝ Ocherki Istorii Gruzii, T. II, Թբիլիսի, 1988, էջ 310. նաեւ՝ Ա. Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ Ա. Թագաւորի Կողմից Ադուանից Եւ Կղարջքի Իշխանների Թագադրութեան Հարցի Շուրջ», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի Հայագիտութիւն*, 2011, թիւ 135.1, էջ 16-25:
- ⁶² Ասողիկ, էջ 163-164:
- ⁶³ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 210:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ Նոյն:
- ⁶⁶ Նոյն, էջ 216: *Ջանաշիան, անդրադառնալով Դրասխանակերտցու «մինչեւ յաշխարհ Վրաց...մինչեւ անկանէր մերձ յամնատչելի յամուրսն Կղարջաց» հաղորդմանը, բխեցնում է, թէ իբր ինչպէս Կղարջքը, այնպէս էլ Տայքը, անվիճելիօրէն, պատկանում էին վրացիներին (Djanashya, էջ 21-22):*
- ⁶⁷ Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ», էջ 19-23:

- ⁶⁸ *Merchule*, գլ. V, IX:
- ⁶⁹ *Նոյն*, գլ. VII:
- ⁷⁰ *Նոյն*, գլ. X:
- ⁷¹ *Նոյն*, գլ. XI:
- ⁷² *Նոյն*, գլ. LXVIII-LXX:
- ⁷³ *Ocherki Istorii Gruzii, T. II*, էջ 244-245:
- ⁷⁴ *Georgi Merchule*, գլ. LXVIII-LXX:
- ⁷⁵ Արման Եղիազարեան, «Կղարջքի Եւ Սամցխէի IX Դարի Պատմութեան Որոշ Խնդիրների Շուրջ (Ըստ Վրացական Սրբերի «Վարքեր»-ի)», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի Հայագիտութիւն*, 2011, թիւ 134.1, էջ 8:
- ⁷⁶ *Ocherki Istorii Gruzii (Ուրուագծեր Վրաստանի պատմութեան), T. II*, էջ 316-317:
- ⁷⁷ Տէս՝ Vasily Zaremely, Jite Serapiona Zaremeli. “Drevnegruzinskaya Literatura (V-XVIII vv.)” (Վարք Սրապիոն Չարեմէլիի հին վրացական գրականութիւն), texti, Sost. L. Menabde, per. S. Gruz., *Թբիլիսի*, 1987, գլ. V:
- ⁷⁸ Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյութիւն ունի եւ գտնուում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արեւմուտք՝ Կուր Գետի՝ Մոսքական Լեռներից սկիզբ առնող վտակի ափին:
- ⁷⁹ *Նոյն*, գլ. VI-VII:
- ⁸⁰ *Նոյն*, գլ. VIII-XIII:
- ⁸¹ *Նոյն*, գլ. XVIII:
- ⁸² *Merchule*, գլ. XLII:
- ⁸³ *Նոյն*:
- ⁸⁴ *Նոյն*, գլ. XLIII:
- ⁸⁵ Տէս՝ Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ», էջ 22-24:

THE BAGRATIDS AND THE CONCEPTUALISATION OF THE GEORGIAN KINGDOM IN THE 9TH CENTURY

(Summary)

ARMAN S. YEGHIAZARYAN
armyegh@yahoo.com

After the suppression of the anti-caliphate revolts in Armenia in 774-775, the rebel Bagratids fled and settled in the western area of Gugark Province of Mets Hayk, Keghardjk.

The area they settled, however, had a mostly Armenian-Chalcedonic character. The Bagratids gradually integrated and, as of the early 9th century, during reign of the Curopalate Ashot Bagratuni, they initiated an extensive church construction and renovations policy in Keghardjk.

During the first half of the 9th century the Keghardjk *Curopolats* tried to extend their political domination to Georgia but failed. This failure shifted their strategy of state domination from military means to ideological and religious means, due to which a new definition of the Georgian Kingdom was developed. It proclaimed: “Georgia constitutes all lands where church services and all prayers are conducted in the Georgian language”. Interestingly, this conceptualisation enabled the gradual extension of the spiritual power of the Keghardjk Bagratunis towards the east, namely to Georgia (Kartli).

As in the late 9th century Keghardjk was a part of the Kingdom of the Armenian Bagratunis, the Bagratuni Curopalate of Keghardjk, Atrnerseh, obtained from King Smbat I of Armenia the title “King of the Georgians”, which meant he was king of the Chalcedonic population of Georgia.